

Kamil Łuczaj*

Dlaczego warto studiować socjologię?

Studia jako punkt zwrotny w biografiach twórców internetowych

Why Study Sociology?

University Education as a Turning Point in the Biographies of Internet Creators

Abstract: The purpose of this paper is to answer the question of whether and how studying sociology can be treated as a type of cultural capital and a symbolic biographical resource. On the basis of three selected autobiographical narrative interviews with internet content creators, who have studied sociology in the past, the paper shows what significant – but difficult to measure – benefits come from studying it. The biography of Anastasia, an entertainment content creator, Patryk, who creates content about computer games, and Zbyszek, who publishes about soccer, were analysed for comparative purposes. The results of the study challenge the popular neoliberal belief that higher education should, first and foremost, equip young people with specific qualifications and certain competencies.

Keywords: symbolic biographical resource, cultural capital, internet content production.

* Kamil Łuczaj (ORCID: 0000-0002-1603-3259) – dr, adiunkt w Instytucie Socjologii na Uniwersytecie Łódzkim, kontakt: kamil.luczaj@eksoc.uni.lod.pl.

Wprowadzenie

Artykuł składa się z trzech części. W pierwszej omawiam koncepcję kapitałów wywodzącą się z socjologii Pierre'a Bourdieu¹, pojęcie zasobu biograficznego oraz charakterystykę pracy twórców internetowych. W dalszej kolejności przedstawiam, co doświadczenia biograficzne byłych studentów mogą wnieść do studiów nad szkolnictwem wyższym, a w szczególności to, jak mogą przyczynić się do wzbogacenia koncepcji „użyteczności” studiów uniwersyteckich. Następnie prezentuję metodologię badań oraz charakterystykę projektu, w ramach którego zebrano analizowane tu dane. W części trzeciej, analizuję trzy wybrane biografie oraz proponuję pojęcie kapitału „socjologicznego”, pokazujące sposób, w jaki doświadczenie studiowania socjologii wiąże się z biografią zawodową trojga młodych twórców internetowych.

Koncepcja stratyfikacji społecznej Pierre'a Bourdieu² opiera się na czterech formach kapitału, których wielkość, historia i konfiguracja określa pozycję jednostki w społeczeństwie. Kapitał ekonomiczny jest tu rozumiany w dość klasyczny sposób jako suma zasobów finansowych, którymi dysponują jednostki. Kapitał społeczny, u Bourdieu, jest definiowany inaczej niż w popularnej teorii Roberta Putnama, która ujmuje go jako zespół norm i powiązań, zapewniających sprawne funkcjonowanie społeczeństwa³. Francuski socjolog, choć kładzie nacisk na korzyści, jakie wiążą się z relacjami interpersonalnymi, w które wchodzi aktorzy społeczni, twierdzi, że większa lub mniejsza ich liczba oraz skład sieci są kolejnymi czynnikami różnicującymi pozycję społeczną jednostek. Kapitał kulturowy to zaś nabywana w ciągu życia kompetencja kulturowa i związane z nią dyspozycje. Dzieli się on na kapitał: 1) zinstytucjonalizowany, czyli uzyskane dyplomy i formalne kwalifikacje, 2) zobiektywizowany, czyli posiadane przedmioty (np. książki, instrumenty muzyczne) oraz 3) ucieleśniony, czyli

- 1 P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, w: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, red. J. Richardson, Westport 1986, s. 241–258.
- 2 P. Bourdieu, *What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups*, „Berkeley Journal of Sociology”, 32, s. 1–17; P. Bourdieu, *Dystynkcja*, tł. P. Biłos, Warszawa 2005.
- 3 R. Putnam, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, tł. P. Sadura, S. Szymański, przedm. M. Ziółkowski, Warszawa 2008.

gusta i preferencje estetyczne. Z kolei kapitał symboliczny nie jest pełnoprawnym kapitałem, lecz pomaga w odpowiednim wykorzystaniu trzech poprzednich form kapitału, w bardzo ważnym dla Bourdieu procesie jego konwersji. Na przykład za pomocą środków materialnych możemy nabyć wykształcenie, a wykorzystując sieci społeczne, możemy pożyczyć środki finansowe lub korzystać z dóbr materialnych innych osób. Konwersje zachodzą we wszystkich możliwych kierunkach, np. gdy dobrze wykształcony, lecz niezamożny, nauczyciel sprzedaje swoją wiedzę w zamian za kapitał ekonomiczny, nabywając przy tym również kapitał społeczny lub gdy twórca internetowy „wymienia” swoją popularność na korzyści materialne, o czym piszę dalej. Zdaniem Bourdieu o roli jednostki w społeczeństwie decyduje nie tylko sumaryczna wielkość kapitału (oraz historia i okoliczności jego nabywania), lecz również jego kompozycja⁴. Osoby, których dominującym zasobem jest kapitał kulturowy, tradycyjnie zaliczano do inteligencji, a osoby, dla których głównym zasobem był kapitał ekonomiczny, to biznesmeni i profesjonaliści (choć i ci nie są pozbawieni kapitału kulturowego, lecz jego rola jest mniej doniosła niż w przypadku inteligencji).

Pojęcie „symbolicznego zasobu biograficznego”, rozumiane jako wątek wykorzystywany przez narratorów w celu nadania sensu własnej biografii, pojawia się w polskiej literaturze biografistycznej, m.in. w pracy Jacka Burskiego i Joanny Wygnańskiej, którzy jako tego typu zasób omawiają sytuację rodzinną⁵ lub dorastanie „na podwórku”⁶. To ostatnie pojawiało się w analizowanej przez nich kolekcji wywiadów nie tylko jako nieodzowny element opowieści na temat dzieciństwa, lecz również – w kolejnych fazach rozmowy z badaczem – jako punkt odniesienia umożliwiający porównanie sposobów wychowywania dzieci czy warunków życia w różnych okresach historycznych. W podobny sposób, jako istotny element opowieści o własnym życiu, mogą być (i zwykle są) pojmowane także różne szczeble edukacji, które kształtują tożsa-

4 P. Bourdieu, *Dystynkcja*.

5 J. Wygnańska, *Narratives Rooted in Family Milieu. Case Studies of Agnieszka and Paweł Focused on the Family Thread As the Biographical Resource and Main Story-Line*, w: *Telling the Great Change. The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective*, red. K. Kaźmierska, K. Waniek, Łódź 2020, s. 475–522.

6 J. Burski, J. Wygnańska, *A Biographical Experience of the Yard As a Symbolic Biographical Resource*, w: *Telling the Great Change*, s. 523–562.

mość biograficzną i – jako punkty zwrotne – wyznaczają kolejne etapy autobiograficznych opowieści. Narratorzy często wskazują wprost ich formacyjną rolę. Edukacja wyższa nie jest jednak wyłącznie zasobem biograficznym, lecz również formą kapitału, który tworzy przewagi w wielu polach społecznych, zgodnie z teorią Bourdieu. Innymi słowy, doświadczenie studiowania socjologii jest istotne nie tylko z punktu widzenia tożsamości jednostkowej, lecz jednocześnie pozwala zgromadzić umiejętności i wiedzę, z której absolwenci i absolwentki mogą skorzystać np. w pracy zawodowej, budując relacje interpersonalne poza pracą czy angażując się w różne inicjatywy obywatelskie.

Niniejszy artykuł wpisuje się w badania nad szkolnictwem wyższym oraz studia nad dydaktyką socjologii, które – przynajmniej na łamach czasopism wydawanych w krajach anglosaskich – przestają ograniczać się do sposobów efektywnego nauczania (np. z wykorzystaniem nowych mediów⁷), analizując doświadczenie, jakim jest proces studiowania tego kierunku lub uczestnictwo w kursach z zakresu socjologii⁸. Analizowane doświadczenia biograficzne można skonfrontować z wywodzącą się ze Stanów Zjednoczonych narracją o konieczności kształcenia praktycznego⁹, co przekłada się na – toczone się w ramach badań nad szkolnictwem wyższym – debaty na temat podnoszenia kompetencji zawodowych¹⁰ i dopasowywania oferty dydaktycznej do potrzeb rynku pracy¹¹. W artykule pokazuję, że istnieje równocześnie możliwość alternatywnej konceptualizacji „użyteczności” studiów uniwersyteckich.

- 7 N. Lampe, *Teaching with TikTok in Online Sociology of Sex and Gender Courses*, „Teaching Sociology”, 51 (2023) nr 4, s. 323–335, DOI: 10.1177/0092055X231159091.
- 8 P. Miskolci, *Recurring Vagueness: A Longitudinal Study of What Students Think about Sociology before, Right after, and Years after Taking the Introductory Course*, „Teaching Sociology”, 52 (2024) nr 1, s. 15–26, DOI: 10.1177/0092055X231169752; E. Mudiman, *Degree Subject and Orientations to Civic Responsibility: A Comparative Study of Business and Sociology Students*, „Critical Studies in Education”, 61 (2020) nr 5, s. 577–593, DOI: 10.1080/17508487.2018.1539020.
- 9 R. Rybkowski, *Rola szkolnictwa wyższego w rozwoju Stanów Zjednoczonych*, w: *Amerykańska demokracja w XXI wieku*, red. A. Mania, P. Laidler, Kraków 2006, s. 283–289.
- 10 I. Zawłocki, K. Niewiadomski, *Optymalne ścieżki kształcenia prowadzące do uzyskania pełnych kompetencji zawodowych*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, 4 (2016) s. 164–169.
- 11 M. Rocki, *Ocena dopasowania oferty dydaktycznej kierunków ekonomicznych do potrzeb rynku pracy na podstawie czasu poszukiwania pracy przez absolwentów*, „Handel Wewnętrzny”, 369 (2017) s. 156–168.

Bohaterowie niniejszego opracowania zaliczają się do przedstawicieli nowych zawodów, które zaistniały w okresie post-transformacyjnym, kiedy przeobrażenia polskiej gospodarki nałożyły się na bardzo gwałtowny rozwój technologii w skali globalnej. Dzięki temu zawody takie jak bloger, influencer czy youtuber są coraz częściej wymieniane w charakterze biograficznego planu działania przez przedstawicieli najmłodszych pokoleń¹². Twórczość internetową, na potrzeby tego artykułu, można zdefiniować jako wytwarzanie treści przeznaczonych do publikacji w sieci (m.in. filmów, nagrań audio, artykułów) połączone z wchodzeniem w interakcje z odbiorcami tych treści. W przeciwieństwie do mediów tradycyjnych przepływ informacji jest, w tym przypadku, wielokierunkowy – mamy do czynienia z modelem, w którym jeden twórca wytwarza komunikat skierowany do wielu odbiorców i otrzymuje od nich reakcje zwrotne, a dyskusje na temat wytworzonego materiału toczą się w internecie często bez uczestnictwa samego twórcy. Główną motywacją dla twórców internetowych jest chęć zarobkowania – w formie wynagrodzenia za różnorodne „współprace” (tj. promowanie pewnych produktów w wytwarzanych przekazach) lub transakcje barterowe, w ramach których twórcy otrzymują promowane przedmioty lub usługi. Twórcy, których biografie analizuję w tym artykule, czerpią zyski materialne ze swojej aktywności, choć w całej kolekcji wywiadów mamy do czynienia również z osobami, które jeszcze tego nie robią (ponieważ ich konto nie jest wystarczająco popularne) lub są motywowani w inny sposób. Faktem pozostaje jednak, że kariera twórcy internetowego stała się jedną z możliwych ścieżek kariery w ramach symbolicznego kapitalizmu, gdzie przedmiotem wymiany towarowej stają się nie dobra materialne, lecz symboliczne¹³. W stosunku do wcześniejszych form kapitalizmu, o sukcesie rzadziej decydują formalne kwalifikacje, które trzeba było niegdyś posiadać, aby zajmować wyższe stanowiska managerskie lub wykonywać wolny zawód. Obecnie, gdy coraz częściej mówi się o dewaluacji dyplomów oraz nieużyteczności studiów

- 12 M. Janczewski, *Cewebrycy – sława w sieci*, Kraków 2011. M. Molęda-Zdziech, *Czas celebrytów. Medietyzacja życia publicznego*, Warszawa 2013; K. Garwol, *Zawód celebryta? Cyberprzestrzeń płaszczyzną do uzyskiwania dochodów dzięki rozpoznawalności*, „Dydaktyka Informatyki”, 15 (2020) s. 33–55.
- 13 G. Pleios, *Communication and Symbolic Capitalism. Rethinking Marxist Communication Theory in the Light of the Information Society*, „triple”, 10 (2012) nr 2, s. 230–252, DOI: 10.31269/triplec.v10i2.376.

uniwersyteckich, warto zadać więc dość prowokacyjne pytanie: W jaki sposób „niepraktyczna” nauka, jaką jest socjologia, może pomóc w rozwoju kariery twórców internetowych?

Metodologia badania

Poniższa analiza dotyczy biograficznych autorefleksji aktorów społecznych na temat wartości studiów socjologicznych w Polsce. Takie podejście mogłoby zostać skrytykowane przez ortodoksyjnych zwolenników Bourdieu jako analiza „biograficznych iluzji”, wytwarzanych przez nieświadomych aktorów, która – w przeciwieństwie do analizy relacji w obrębie pola społecznego – nie ujawnia rzeczywistych sił i relacji rządzących danym polem w danym jego stanie. Przeprowadzone badanie opiera się jednak na zupełnie innych założeniach ontologiczno-epistemologicznych, bliższych socjologii biografistycznej.

Wnioski omówione w niniejszym artykule stanowią rezultat realizacji projektu „Post-transformacja w perspektywie doświadczeń biograficznych osób urodzonych w latach 1980–2005. Analiza socjologiczna”¹⁴. W jego ramach są zbierane wywiady biograficzne z osobami urodzonymi w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., a także po 2000 r. Ogólnym celem badania jest socjologiczna analiza doświadczeń życiowych narratorów w kontekście przemian społeczno-gospodarczych po 1989 r., który został symbolicznie wyznaczony i przyjęty w dyskursie publicznym jako polityczny, społeczny i gospodarczy punkt zwrotny. Przemiany te wpłynęły m.in. na zmieniające się schematy interpretacji, orientacje biograficzne i strategie adaptacyjne. „Post-transformacja” nie jest w tym projekcie rozumiana po prostu jako „czas po transformacji”, lecz istotnie nowy aspekt zachodzącej zmiany społecznej ukształtowany poprzez procesy o charakterze globalnym, w tym przemiany technologiczne wpływające na style życia i kariery zawodowe.

Tym, co różni zastosowane tu podejście od ortodoksyjnych wykładni myśli Bourdieu, jest – między innymi – status epistemologiczny, który można przypisać „socjologiom potocznym” (*lay sociologies*), czyli sposobom rozumienia świata

14 Projekt został sfinansowany przez Narodowe Centrum Nauki w ramach grantu OPUS (nr projektu 2021/41/B/HS6/02048).

rozwijanym przez samych aktorów społecznych. Zdaniem Anne Mesny¹⁵ możliwe są cztery podejścia. Pozycja wyższości – zakładająca, że wiedza socjologiczna jest bardziej adekwatna, obiektywna i refleksyjna niż wiedza laików, dzięki metodom i normom – to podejście klasyczne. Można je spotkać w wielu podręcznikach m.in. w *Elementarnych pojęciach socjologii* Jana Szczepańskiego¹⁶. Dziś coraz częściej zwraca się natomiast uwagę, że relację między potoczną wiedzą o społeczeństwie a socjologią można traktować jako homologiczną, zakładając, że teorie potoczne i naukowe są w istocie paralelne. Co więcej, coraz częściej mówi się o „komplementarności” (zaznaczając, że wiedza laików jest niezbędna do wytwarzania wiedzy socjologicznej) lub wręcz „cyrkularności” (twierdząc, że wiedza socjologów stale zasila wiedzę potoczną, a wiedza naukowa o świecie społecznym sama jest zakorzeniona w potocznej wiedzy zdroworozsądkowej)¹⁷. Podążając tym tropem, w dalszej części artykułu analizuję, w jaki sposób twórcy internetu postrzegają rolę studiów socjologicznych w swoim życiu.

Podstawową techniką wykorzystywaną w projekcie jest autobiograficzny wywiad narracyjny¹⁸. Badając historie życia w kontekście rekonstrukcji procesu współczesnych przemian i jego znaczenia w codziennym życiu jednostek, zespół projektowy chce uchwycić dynamikę i konsekwencje zmiany społecznej w długim okresie. Projekt zakłada realizację około 100 takich wywiadów, przy czym w momencie pisania tego artykułu zrealizowano około połowę założonej liczby.

Zbierane w ramach projektu wywiady są poddawane procedurze transkrypcji zgodnie ze standardami przyjmowanymi w badaniach jakościowych, a następnie opracowywane metodą warsztatową¹⁹. W skład zespołu wchodzi doświadczona badaczka i badacz biografii oraz doktorantka specjalizująca się w analizie autobiograficznych wywiadów narracyjnych. Kolektywna

15 A. Mesny, *What Do 'We' Know That 'They' Don't? Sociologists' versus Nonsociologists' Knowledge*, „The Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie”, 34 (2009) s. 671–695, DOI: 10.29173/cjs6313.

16 J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970.

17 Tamże.

18 K. Kaźmierska, K. Waniek, *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda – technika – analiza*, Łódź 2020.

19 Tamże.

interpretacja pełnych wywiadów pozwala wyjść poza indywidualne partykularyzmy i lepiej ugruntować powstające hipotezy oraz robocze interpretacje. Z tak powstałej kolekcji można następnie wybrać przypadki odzwierciedlające różne mechanizmy społeczne. Na potrzeby tego artykułu wybrałem trzy biografie osób zajmujących się zawodowo twórczością internetową, w przedstawionym powyżej rozumieniu, które w przeszłości studiowały socjologię. Materiał poddano ponownej analizie, tym razem w sposób indywidualny, pod kątem pytania sformułowanego w poprzedniej części artykułu.

Pierwsza narratorka, Anastazja, wywodząca się z dysfunkcyjnej (jak sama mówi) rodziny wiejskiej, zajmuje się produkcją treści rozrywkowych. Jest autorką popularnych materiałów dostępnych w internecie, zarabiającą jednocześnie na własnej twórczości podczas bezpośrednich spotkań z publicznością. Ukończyła studia socjologiczne w jednym z lepszych uniwersytetów w kraju. Urodzona pod koniec lat osiemdziesiątych, w momencie wywiadu miała nieco ponad trzydzieści lat oraz była matką jednego dziecka. Anastazja reprezentuje młode osoby, które dorastały jeszcze w świecie bez internetu. Choć narratorka zauważa, że w okresie dorastania internet był dla niej odskocznią, gdzie miała „swoich znajomych, swój świat” i gdzie realizowała swoje pomysły, pragnie wyraźnie odróżnić się od dzisiejszych nastolatków, którzy dzięki internetowi dostali „łatwy dostęp do sławy, markowych ubrań i pieniędzy”.

Drugi narrator, Zbyszek, urodzony rok wcześniej niż Anastazja, publikuje materiały dotyczące piłki nożnej, którą pasjonował się od dziecka. Urodził się w małym miasteczku i studiował socjologię w pobliskim ośrodku, który nie słynie z wysokiej jakości kształcenia. W jego rodzinie nie było większych tradycji intelektualnych – ojciec prowadził firmę budowlaną, a matka małą działalność usługową. W czasie transformacji rodzice założyli własny biznes. Firma upadła wraz z rozwojem internetu, który dostarcza dziś dochodu ich synowi. Zbyszek już jako nastolatek założył pierwszą stronę internetową o tematyce sportowej, na której jednak nie zarabiał, więc znalazł sobie inną formę utrzymania, z której zrezygnował dopiero jako odnoszący sukcesy twórca internetowy. Obecnie jest w stałym związku, nie ma dzieci.

Urodzony pod koniec lat dziewięćdziesiątych Patryk, nasz trzeci narrator, zarabia na tworzeniu treści dotyczących gier komputerowych. Jest nie tylko znacznie młodszy od Anastazji i Zbyszka, lecz – w przeciwieństwie do nich – pochodzi z rodziny ze znacznym kapitałem kulturowym. Jego matka i babcia

były nauczycielkami, a wśród pozostałych członków rodziny również nie brakuje osób, które ukończyły prestiżowe kierunki studiów. Podobnie jak pozostali narratorzy urodził się jednak w małej miejscowości. Świat internetu i gier jest dla Patryka codziennością – uczestniczy w nim od najmłodszych lat. Pierwsze niewielkie pieniądze zaczął zarabiać, mając dwanaście lat – dzięki kanałowi w serwisie Youtube. Możliwość zarobkowania była dla niego zaskoczeniem („to było takie coś niesamowitego, że możesz wrzucić filmiki, na tym zarabiać w jakikolwiek sposób”) i punktem zwrotnym wyznaczającym początek ścieżki zawodowej, na której się obecnie znajduje. Taki rozwój kariery pokazuje strukturę możliwości będącą doświadczeniem życiowym osób w wieku podobnym do Patryka.

Droga do socjologii

Omawiając biografie byłych studentów socjologii, warto już na wstępie zadać sobie pytanie o symboliczną wartość tej nauki w systemie polskiego szkolnictwa wyższego. W wielu krajach społeczna percepcja studiów socjologicznych jest raczej nieprzychylna. Pierre Bourdieu²⁰ w klasycznych już analizach wskazywał, że w przeciwieństwie do prestiżowej filozofii, socjologia pozwalała podjąć studia osobom, których rodziny posiadały sumarycznie mniej kapitałów w różnej formie. Jednocześnie socjologia miała stanowić rodzaj społecznej przechowalni dla dzieci z klas średnich, które ze względu na wyniki edukacyjne na wcześniejszych etapach kariery edukacyjnej nie znalazły się w gronie studentów najbardziej obleganych kierunków studiów. Bourdieu uważał więc, że socjologia była przechowalnią dla chłopców, a psychologia dla dziewcząt. Socjologię w krajach anglosaskich traktuje się jako studia niewymagające (a obieralne kursy z socjologii jako tzw. *Mouse subjects*, stawiane na jednym poziomie z garncarstwem)²¹, lecz i niezbyt perspektywiczne, co pokazuje m.in. świat reklamy²². Również w dzisiejszej Polsce można spotkać podobne opinie, o czym świadczą opinie narratorów.

20 P. Bourdieu, *Homo Academicus*, Stanford 1988.

21 R. Dingwall, N. Hookway, S. Fuller, P. Prickett, L. Taylor, *Group Think: Scholars Assess the State of Sociology*, Times Higher Education, <https://www.timeshighereducation.com/features/group-think-scholars-assess-state-sociology>, dostęp 02.06.2023.

22 Między innymi reklama British Telecoms (BT) pt. „Ology” z 1988 r., https://www.youtube.com/watch?v=ljDzswu_gQ, dostęp 2.06.2023

Cała trójka trafiła na socjologię niejako przez przypadek, bez wcześniejszej pogłębionej refleksji na temat programu studiów i możliwości zawodowych oferowanych absolwentom. Nie dziwi więc, że decyzja o podjęciu studiów socjologicznych nie wynikała z chęci studiowania właśnie tego kierunku, lecz braku powodzenia w rekrutacji na inne kierunki lub dość przypadkowego wyboru. Zbyszek opowiada o tym punkcie zwrotnym swojej biografii nie jako o biograficznym planie działania²³, lecz rezultacie presji społecznej – w tym przypadku ze strony rodziny.

Złożyłem papiery na socjologię do A. [duży ośrodek akademicki, słynący z jakości kształcenia], wiedząc, że i tak się tam nie dostanę, ale tu niestety miałem już przymus, przymus ojca, więc zrobiłem to już dla świętego spokoju. A w B. [mały ośrodek akademicki]łożyłem papiery na socjologię. I chyba jeszcze na, na dziennikarstwo, gdzie też z góry wiedziałem, że to dziennikarstwo, to pewnie cudem jeśli 300 osób zrezygnuje, no to wtedy może się dostanę z rezerwowej [listy]. Socjologia to socjologia. To były czasy... No to generalnie to były takie śmiechy chichy, że jeśli nie wiesz, co masz ze sobą zrobić w życiu, to idziesz na politologię, socjologię albo pedagogikę jakąkolwiek. No to ja się dostałem na socjologię.

W podobnym czasie Anastazja wybiera socjologię, która jest obleganym kierunkiem na dobrej uczelni, gdzie próbuje się dostać, dlatego że nie ma śmiałości, aby wziąć udział w rekrutacji na studia artystyczne. W wywiadzie zauważa, że nie była wówczas gotowa na bardzo prawdopodobną porażkę. Składa więc dokumenty na cztery różne kierunki. Socjologia, choć jest jej pierwszym wyborem (wśród studiów nie-artystycznych), pozostaje tajemniczą dziedziną wiedzy, którą Anastazja ma dopiero zacząć zgłębiać.

Więc dostałam się na socjologię, tak naprawdę nie mając pojęcia, na co idę, mając tylko poczucie, że psychologia jest od jednostki, socjologia – społeczeństwa, tyle. To była cała moja wiedza, z którą przyszłam, więc nie było to żadne powołanie (Anastazja).

23 Por. np. K. Waniek, *Ucieczka jako przyczyna mobilności Europejczyków, Socjolingwistycznie ugruntowana analiza procesów społecznych w relacjach autobiograficznych*, Łódź 2020.

Bardzo podobnie o swoim wyborze opowiada Patryk, podkreślając z jednej strony swoje zainteresowania sprawami społecznymi, z drugiej akcentując rolę przypadku:

No i koniec końców dostałem się na socjologię. Trochę z przypadku, ale też trochę dlatego, że intuicyjnie mi to współgrało z tym, co mnie kręci (Patryk).

Decyzja o studiowaniu socjologii podjęta w nie do końca przemyślany sposób, w przypadku Zbyszka i Patryka, zaowocowała pewnymi wątpliwościami odnośnie do obranej drogi. Wątpliwości Patryka, który interesował się społeczeństwem i trafił do jednej z najbardziej prestiżowych instytucji w kraju, miały charakter przejściowy.

Pierwsze doświadczenia z kierunku były takie, że no mój Boże to jest w ogóle nie to, co mnie interesuje. Y, bo pierwsze przedmioty były takie totalnie nudne, definicyjne, bardzo wstęp na socjologię, jakieś po prostu katowanie definicji rodziny, grupy społecznej itd. Później się okazało, że mamy dosyć y, luźny, znaczy mamy modułowy y, modułowe, te studia, to znaczy mamy jakieś y, obligatoryjne przedmioty, ale też takie, które możemy sobie dobrać, więc tam zacząłem sobie dobierać te rzeczy, które mnie pasjonowały. „Socjologię filmu”, właśnie, jakąś „Antropologię społeczną”, rzeczy związane z nowymi mediami. To były te rzeczy, które, z jednej strony mnie po prostu interesowały, z drugiej strony trochę się nawet przekładały na to, co robiłem na Youtubie.

W przypadku Zbyszka wątpliwości nie ustały. Dokonana przezeń ogólna ocena studiów była negatywna, choć – jak za chwilę zobaczymy – i w jego narracji można wskazać dobroczynny wpływ studiowania socjologii na życie twórcy internetowego.

Studia jak studia. Nie? Trochę ściągania, trochę zdawania, troszkę proszenia, troszkę użerania się z wykładowcami, którzy też mieli ego w kosmosie, a nie potrafili niczego nauczyć. Wiadomo jak to jest na uczelniach. Cieszyłem się, że zaliczyłem tę socjologię na poziomie licencjackich, wiedząc, że magisterkę [...] postanowiłem zapisać się na uczelnię prywatną.

O „użyteczności” socjologii

Wbrew rozpowszechnionym obrazom medialnym każde z trojga narratorów uważało, że socjologia miała pozytywny wpływ na ich życie. W narracji Anastazji formacyjna rola socjologii uwidacznia się szczególnie w dwóch momentach: na samym początku wywiadu, gdy narratorka określiła swoje pochodzenie społeczne, oraz w połowie spontanicznej narracji, gdy opowiada o karierze zawodowej. W pierwszym przypadku Anastazja przedstawia się w następujący sposób:

Pochodzę z takiego bardzo prostego i nie prostackiego, ale prostego środowiska. Po prostu, jestem córką rolnika. Moja mama też ma wykształcenie zawodowe.

Następnie, w toku wywodu, narratorka wykazuje się znaczną samoświadomością, omawiając niekorzystne położenie, które wiąże się z jej pochodzeniem społecznym. Anastazja, co znamienne, podkreśla, że jest w stanie sformułować taki sąd właśnie dzięki socjologii.

Trochę tak to już wiem z socjologii, że jak się funkcjonuje w pewnym środowisku, to ma się głębokie przekonanie, że tak wygląda świat i odkrywanie, że ten świat może wyglądać inaczej, ymm, wyposaża mnie w takie dziecięce zdziwienie do dziś, bo nadal jednak z tymi schematami głęboko zakorzenionymi się borykam. Więc pierwszym takim przełomowym, który bardzo był dla mnie ważnym momentem, było odkrycie, że mama mojej koleżanki, która była plastyczką, czytała Wysokie Obcasy. To był gratisowy dodatek, jak miałam wtedy z 13–14 lat, zobaczyłam taką brzydką gazetę, no, bo u mnie były takie ewentualnie takie babskie, kolorowe, ładne, jakieś bzdety.

W opowieści o życiu Anastazji socjologia jawi się jako kapitał ułatwiający dokonanie auto-analizy i pozwalający zauważać ważne tematy społeczne. Możemy nazwać go „kapitałem socjologicznym”, ponieważ jest to kapitał kulturowy, który wiąże się ściśle z odbytymi studiami w tym zakresie. Zgodnie z tym rozumieniem, kapitał socjologiczny nie stanowi pełnoprawnego kapitału, lecz szczególny rodzaj kapitału kulturowego. Szeroko rozumiany kapitał kulturowy, nabywany między innymi w trakcie studiów wyższych, nie musi bezpośrednio wiązać się z charakterystyczną dla kierunku wiedzą przedmiotową. W trak-

cie studiów możemy nauczyć się języków obcych lub elementów komunikacji międzykulturowej, dzięki współpracy w międzynarodowym środowisku. Zwymykle poznajemy też reguły funkcjonowania w środowisku akademickim – kwestię nazewnictwa oraz pisanych i niepisanych reguł. Te wszystkie umiejętności i informacje wchodzą w skład szerzej rozumianego kapitału kulturowego. Wiedzę *stricte* socjologiczną proponuję więc określić mianem „kapitału socjologicznego”, mając przy tym świadomości, że nie jest to nowa, niezależna kategoria analityczna, lecz etykieta, która pozwala uchwycić specyficzny rodzaj kapitału kulturowego²⁴.

Również w roli twórczyni treści lifestylowych, Anastazja cechuje się dalekowzrocznością – widząc problemy społeczne i rozumiejąc mechanizmy, które za nimi stoją. Przykładem są społeczne ramy przyznawania opieki nad dziećmi przez sądy, temat zgłębiany od lat przez socjologię biografistyczną²⁵.

To też myślę, że jest z socjologicznego punktu ciekawe, że w Warszawie już sądy nie pytają tatusia, czy on chce być tatą i mieć równą opiekę naprzemienną. Po prostu/ jak, jeżeli ojciec pracuje, ma mieszkanie, to jakby jest to jego obowiązek. W [innym mieście wojewódzkim] ja musiałam się na to zgodzić jako matka.

Narratorka analizuje również zjawisko hejtu, do którego odnosili się niemal wszyscy badani przez nas twórcy internetowi, lecz, w innym miejscu, zauważa również jego rewers – społeczną reakcję obronną w postaci solidarności zawodowej i wzajemnego wsparcia.

Moje życie jest podporządkowane algorytmom no, bo jak mnie nie lubią, to nie zarabiam sympatią ludzi, a to bardzo na pstrym koniu jeździ. Zjawisko hejtu. Myślę, że socjolodzy już bardzo chętnie analizują, jak łatwo

24 Wymaga on „wyobraźni socjologicznej”, o której piszę dalej, lecz nie może być do niej zredukowany, ponieważ propozycja C. W. Millsa jest węższa. Kapitał socjologiczny to nie tylko umiejętność rozumienia historii i biografii, lecz również różnorodna wiedza metodologiczna, faktograficzna, teoretyczna czy praktyczne umiejętności związane z realizacją badań społecznych. Każdy z tych aspektów kapitału socjologicznego może być przydatny absolwentom socjologii osobno – nawet gdy nie wykształcili wyobraźni socjologicznej lub z niej nie korzystają.

25 D. Bertaux, C. Delcroix, *Where Have All the Daddies Gone?*, w: *European Parents in the 1990's*, red. U. Bjornberg, New Brunswick i London 1992, s. 181–196.

kogoś zniszczyć, zgnoić. Jak bardzo się kocha takiego Filipa Chajzera, kiedy ratuje chore dzieci, ale co się z nim robi, kiedy się okazuje, że, że zdradza partnerkę? Że ludzie nie mają żadnych hamulców, żadnych zahamowań. [...] Wspierające są bardzo performerki, to jest w ogóle myślę też bardzo ciekawy case, którym bym się zajęła chyba [śmieje się] jakbym teraz była socjologiem/socjolożką.

W toku studiów Anastazja wykształciła więc „wyobraźnię socjologiczną”, czyli umiejętność zrozumienia „historii i biografii oraz zachodzących w społeczeństwie relacji między nimi”, co C. W. Mills²⁶ uważał za fundamentalną kompetencję badacza społecznego. Jednocześnie doświadczenie studiowania socjologii okazało się dla niej istotne jako symboliczny zasób biograficzny. Socjologia stanowi ramę opowieści Anastazji, w której umieściła ona swoje obserwacje dotyczące polskiego społeczeństwa i własnej ścieżki życia²⁷.

W narracji Patryka, zinstytucjonalizowany kapitał kulturowy w postaci dyplomu socjologa, uwidacznia się na dwóch płaszczyznach. Podobnie jak u Anastazji, dzięki „socjologicznej perspektywie” jest on w stanie dokonać rozumiejących wglądów dotyczących zarówno różnych sytuacji społecznych, jak i mechanizmów związanych ze środowiskiem zawodowym. W pierwszym z przytoczonych cytatów Patryk mówi o zjawisku „baniak filtrujących”, nazywanych też „informacyjnymi”²⁸, a w drugim, trafnie, diagnozuje asymetrie władzy w grupach fanowskich skupionych wokół niektórych twórców.

To jest naturalna kolej rzeczy po prostu zamykanie się w bańkach i tak, ale to interesuje mnie, ale no bardziej chciałbym skutecznie mieć taką socjologiczną perspektywę. Niekoniecznie tą starą socjologiczną perspektywę, czyli tylko obserwacja i bezstronny obserwator, ale y, ale jednak zabieranie, jeżeli już zabieranie głosu, to w sposób taki rozumiejący, co się dzieje, a nie dlatego, że ktoś krzyczy.

26 C. W. Mills. *Obietnica*, w: J. Mucha, C. W. Mills, Warszawa 1985, s. 205–206.

27 Należy mieć na uwadze, że osoba socjolożki prowadzącej ten wywiad mogła mieć wpływ na jego przebieg. Niemniej interesujący jest już sam fakt, że życie Anastazji dało się opowiedzieć w takiej ramie.

28 B. Malinowski, *Jak Facebook zamyka nas w bańce informacyjnej. Algorytm filtrujący newsfeed a zjawisko filter bubble*, „Zarządzanie Mediami”, 4 (2016) nr 1, s. 15–22, DOI: 10.4467/23540214ZM.15.002.5212.

Ale nie mam chyba takich znajomych, którzy oglądają, są moimi fanami, no nie? Bo to, to y, mi się nie podoba taka relacja, bo ona jest taka asymetryczna, jakaś mówiąc socjologicznie, mamy jakąś relację władzy tutaj ((cmoknięcie)) y i mi się to nie podoba w przyjaźni, która powinna być raczej taka partnerska.

Różnica w stosunku do Anastazji polega na tym, że Patryk w bezpośredni sposób odnosi się do terminologii socjologicznej, co uprawomocnia kategorię „kapitału socjologicznego” jako specyficznego podrodzaju kapitału kulturowego. Analizując fenomen popularności we współczesnych mediach społecznościowych, odwołuje się on do koncepcji „kultury narcyzmu” Christophera Lascha²⁹.

Pomimo tego, że możliwości są duże, to konkurencja jest też wielka. Parcie na to jest wielkie i presja jest wielka, bo teraz bardziej niż wcześniej jest yyym no jakby widzą mnie, więc jestem, no nie? [Yhm, yhm]. Co jest y, jaki jakąś taką y dziwną formą yyy myślę, więc jestem. Y, notabene to chyba właśnie Christopher Lasch, który y, pisze o y, narcyzmie w kulturze y. Widzi taki, taki skok właśnie, że to zmierza w kierunku tzn. jeżeli cię nie widzą, to cię nie ma, no nie? I to się pięknie, pięknie y, splata z, z dzisiejszą kulturą i z social mediami, które operują na tym, żeby być widzianym i być podziwianym.

Analizując biografię Zbyszka, który zaznacza, że – studiowana w mniejszym ośrodku – socjologia nie była bezpośrednio przydatna w jego karierze zawodowej, widzimy, jak tego rodzaju wykształcenie spełnia rolę wzorcotwórczą. W jego przypadku studiowanie socjologii zaowocowało przede wszystkim lepszym rozumieniem własnej cielesności oraz chęcią zwalczania wszelkich form nietolerancji.

Z socjologii mogę wynieść tyle, że zawsze byłem człowiekiem otwartym, który/ taki jeszcze flashback. W podstawówce, na samym początku, pierwsza, druga klasa byłem grubaskiem, no bo jeszcze wtedy nie grałem w piłkę. No więc byłem wyzywany od grubasów, wiadomo, dzieci są okrutne, więc, więc od zawsze miałem takie przeświadczenie, że nietolerancja jest niefajna

29 C. Lasch, *Kultura narcyzmu. Amerykańskie życie w czasach malejących oczekiwań*, tł. G. Ptaszek, A. Skrzypek, Warszawa 2019.

i nie można być nietolerancyjnym. Ymm, idąc na socjologię, chyba dotarło do mnie, że to jest po prostu najlepsza opcja na to, żeby świętować tę moją niechęć, tę nietolerancję, bo na pierwszych zajęciach dostałem, dostaliśmy takie wytyczne, że socjologia polega na tym, że wy nie macie prawa mówić, co jest dobre, a co złe, tylko macie to po prostu przebadać i podać te wyniki.

Zbyszek, inaczej niż Patryk, wskazuje „starą” socjologiczną perspektywę bezstronnego obserwatora jako ważną ideę wyniesioną ze studiów. Choć, w jego rozumieniu, interwencja społeczna nie powinna być celem dążeń socjologów, samo zrozumienie mechanizmów społecznych uczyło nie tylko otwartości na różne postawy i modele życia, lecz także pokory. Choć nie do końca zadowolony z własnych studiów, Zbyszek kończy je jako osoba bardziej otwarta, ale i krytyczna.

Idziemy w stronę bardziej tego, tego tolerancyjnego społeczeństwa [...] ja też spotykałem na swojej drodze takich ludzi, którzy idąc na studia, mając dwadzieścia lat, już myśleli, że pozjadali wszystkie rozumy i mają prawo mówić wszystkim, co i jak mają robić. No to właśnie socjologia pokazywała mi od samego początku, że no hej no, „nie macie prawa”. Każdy decyduje za siebie, każdy żyje tak, jak jest najlepiej.

Widoczna w tym cytacie dojrzałość jest jeszcze jednym z przejawów kapitału socjologicznego, który nabywa się dzięki studiom. Choć ta forma kapitału nie wiąże się bezpośrednio ze zrozumieniem mechanizmów społecznych związanych z cyberkulturą³⁰, co pomogło Patrykowi, ani możliwością dokonania wglądu w funkcjonowanie społeczeństwa, co w swojej twórczości wykorzystuje Anastazja, doświadczenie studiowania socjologii zmieniło również Zbyszka. Otwartym pozostaje pytanie, na ile owa transformacja ma bezpośrednie przełożenie na tworzone przez niego treści (co wymagałoby innego podejścia badawczego, uwzględniającego analizę wytwarzanych treści), jednak wydaje się wielce nieprawdopodobne, aby przyjęta wobec życia postawa nie uwidaczniała się w jego twórczości. Być może akceptacja siebie i afirmacja otwartości była w ogóle warunkiem koniecznym, aby zaistnieć w sferze publicznej i przekonywująco mówić m.in. do młodszych od siebie odbiorców.

30 M. Castells, *Spółeczeństwo sieci*, tł. M. Marody i in., red. M. Marody, Warszawa 2008.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza sugeruje, że kształcenie socjologiczne pozwala przyjąć specyficzną, krytyczną, optykę widzenia świata społecznego, która przydaje się również w biznesie internetowym. Kapitał kulturowy przekazywany przyszłym socjologom przez uczelnie zdaje się wiązać z różnorodnymi czynnikami, takimi jak potencjał ośrodka oraz biograficzny plan działania, który powoduje, że tożsamość studencka może być centralnym lub marginalnym aspektem tożsamości, a studia bardziej lub mniej istotnym zasobem biograficznym. Podsumowując, należy stwierdzić, że doświadczenia życiowe narratorów zaprzeczają mitowi nieprzydatnych studiów. Oceniana z perspektywy możliwości samorozwoju, socjologia okazywała się dobrym wyborem. Dostarczała tematów, narzędzi i wrażliwości niezbędnych w działalności współczesnych twórców internetowych. Krytyka nieprzydatności studiów społecznych może być zwykle podważona poprzez zadanie pytania o to, z jakiej perspektywy kierunki studiów, takie jak socjologia, są uznawane za nieprzydatne. Analizowane biografie pokazują bowiem, że ta ostatnia kategoria nie musi być rozumiana w wąski sposób. Tym samym analiza biografii młodych Polaków prowadzi do podobnych wniosków, co analizy autobiografii osób, które jako pierwsze w rodzinie ukończyły studia. Kenneth Oldfield, emerytowany dziś profesor administracji publicznej z amerykańskiego University of Illinois, przyznaje w autobiograficznym esej, że – jako dziecko robotnicze – nie wiedział, że „głównym celem studiów licencjackich jest poznanie sposobów na cieszenie się życiem”. I dodaje: „studiowanie literatury, polityki, nauki, sztuki, teatru i filozofii powinno przygotować do bogatszej egzystencji, a nie podjęcia zatrudnienia”³¹.

Studia socjologiczne okazywały się punktem zwrotnym w biografiach trojga bohaterów tego artykułu. Umożliwiały nabywanie kapitału kulturowego, a także podnoszenie umiejętności symbolicznych – stanowiących warunek konieczny udanej kariery w branży internetowej. Jednocześnie nawiązując do typologii Andrew Abbota³², można stwierdzić, że niekoniecznie były to

31 K. Oldfield, *Humble and Hopeful: Welcoming First-Generation Poor and Working-Class Students to College*, „About Campus”, 11 (2007) nr 6, s. 4, DOI: 10.1002/abc.188.

32 A. Abbott, *Time matters. On theory and method*, Chicago 2001.

punkty zwrotne stabilizujące karierę zawodową, ponieważ absolwenci socjologii nie mogą zwykle pracować „w zawodzie”. Socjologia, w przeciwieństwie do wielu kierunków studiów społecznych (np. pedagogiki czy pracy socjalnej), nie otwierała ani gotowych ścieżek kariery, ani dających się wykorzystać w sposób pragmatyczny kompetencji, lecz poszerzała horyzonty narratorów, poszerzając ich horyzonty poznawcze, kształtując aparat teoretyczny lub przekształcając stosowane przez nich sposoby postrzegania świata społecznego. Socjologia okazała się więc kierunkiem użytecznym, nawet w biografiach osób działających w branży internetowej, w której często kwestionuje się zasadność szczegółowego przyglądania się formalnym kwalifikacjom. Dokonana w artykule analiza wypowiedzi narratorów sugeruje, że wąskie, neoliberalne, pojmowanie przydatności studiów nie przystaje do doświadczeń biograficznych osób pracujących w przemysłach kreatywnych, gdzie z sukcesem swoją działalność prowadzą Anastazja, Patryk i Zbyszek. Interesującym obszarem przyszłych badań byłoby zbadanie biograficznych doświadczeń osób pracujących w sektorach, w których łatwiej jest zmierzyć rodzaj i jakość kwalifikacji (np. inżynierii, branży tłumaczeniowej), aby przekonać się, jaką rolę odgrywa w ich przypadku specyficzny rodzaj kapitału kulturowego, który nazwałem w tym artykule „kapitałem socjologicznym”.

Streszczenie: Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, czy i w jaki sposób studiowanie socjologii może być traktowane jako rodzaj kapitału kulturowego oraz symboliczny zasób biograficzny. Na podstawie trzech wybranych autobiograficznych wywiadów narracyjnych z osobami, które zajmują się szeroko rozumianą twórczością internetową, a w przeszłości studiowały socjologię, artykuł pokazuje, jakie istotne – lecz trudno mieralne – korzyści przynosi jej studiowanie. Analizie porównawczej poddano: biografię Anastazji, zarabiającej na treściach rozrywkowych, Patryka, tworzącego treści dotyczące gier komputerowych oraz Zbyszka, który publikuje materiały na temat piłki nożnej. Wyniki badania zaprzeczają popularnemu neoliberalnemu przekonaniu, mówiącemu że studia powinny, przede wszystkim, wyposażać młodych ludzi w konkretne kwalifikacje i określone kompetencje.

Słowa kluczowe: symboliczny zasób biograficzny, kapitał kulturowy, twórczość internetowa.

Bibliografia

- Abbott A., *Time matters. On theory and method*, Chicago 2001.
- Bertaux D., Delcroix C., *Where Have All the Daddies Gone?*, w: *European Parents in the 1990's*, red. U. Bjornberg, New Brunswick i London 1992, s. 181–196.
- Bourdieu P., *Dystynkcja*, tł. P. Biłos, Warszawa 2005.
- Bourdieu P., *Homo Academicus*, Stanford 1988.
- Bourdieu P., *The Forms of Capital*, w: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, red. J. Richardson, Westport 1986, s. 241–258.
- Bourdieu P., *What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups*, „Berkeley Journal of Sociology”, 32, s. 1–17.
- Burski J., Wygnańska J., *A Biographical Experience of the Yard As a Symbolic Biographical Resource*, w: *Telling the Great Change. The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective*, red. K. Kaźmierska, K. Waniek, Łódź 2020, s. 523–562.
- Castells M., *Społeczeństwo sieci*, tł. M. Marody i in., red. M. Marody, Warszawa 2008.
- Dingwall R., Hookway N., Fuller S., Prickett P., Taylor L., *Group Think: Scholars Assess the State of Sociology*, Times Higher Education, <https://www.timeshighereducation.com/features/group-think-scholars-assess-state-sociology>, dostęp 02.06.2023.
- Garwol K., *Zawód celebryta? Cyberprzestrzeń płaszczyzną do uzyskiwania dochodów dzięki rozpoznawalności*, „Dydaktyka Informatyki”, 15 (2020) s. 33–55.
- Janczewski M., *Cewebrycy – sława w sieci*, Kraków 2011.
- Kaźmierska K., Waniek K., *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda – technika – analiza*, Łódź 2020.
- Lampe N., *Teaching with TikTok in Online Sociology of Sex and Gender Courses*, „Teaching Sociology”, 51 (2023) nr 4, s. 323–335, DOI: 10.1177/0092055X231159091.
- Lasch C., *Kultura narcyzmu. Amerykańskie życie w czasach malejących oczekiwań*, tł. G. Ptaszek, A. Skrzypek, Warszawa 2019.
- Malinowski B. i., *Jak Facebook zamyka nas w bańce informacyjnej. Algorytm filtrujący newsfeed a zjawisko filter bubble*, „Zarządzanie Mediami”, 4 (2016) nr 1, s. 15–22, DOI: 10.4467/23540214ZM.15.002.5212.
- Masny A., *What Do 'We' Know That 'They' Don't? Sociologists' versus Nonsociologists' Knowledge*, „The Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie”, 34 (2009) s. 671–695, DOI: 10.29173/cjs6313.
- Mills C. W., *Obietnica*, w: J. Mucha, C. W. Mills, Warszawa 1985, s. 205–206.
- Miskolczy P., *Recurring Vagueness: A Longitudinal Study of What Students Think about Sociology before, Right after, and Years after Taking the Introductory Course*, „Teaching Sociology”, 52 (2024) nr 1, s. 15–26, DOI: 10.1177/0092055X231169752.
- Mołęda-Zdziech M., *Czas celebrytów. Mediatyzacja życia publicznego*, Warszawa 2013.

- Muddiman E., *Degree Subject and Orientations to Civic Responsibility: A Comparative Study of Business and Sociology Students*, „Critical Studies in Education”, 61 (2020) nr 5, s. 577–593, DOI: 10.1080/17508487.2018.1539020.
- Oldfield K., *Humble and Hopeful: Welcoming First-Generation Poor and Working-Class Students to College*, „About Campus”, 11 (2007) nr 6, s. 2–12, DOI: 10.1002/abc.188.
- Pleios G., *Communication and Symbolic Capitalism. Rethinking Marxist Communication Theory in the Light of the Information Society*, „triple”, 10 (2012) nr 2, s. 230–252, DOI: 10.31269/triplec.v10i2.376.
- Putnam R., *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, tł. P. Sadura, S. Szymański, przedm. M. Ziółkowski, Warszawa 2008.
- Rocki M., *Ocena dopasowania oferty dydaktycznej kierunków ekonomicznych do potrzeb rynku pracy na podstawie czasu poszukiwania pracy przez absolwentów*, „Handel Wewnętrzny”, 369 (2017) s. 156–168.
- Rybkowski R., *Rola szkolnictwa wyższego w rozwoju Stanów Zjednoczonych*, w: *Amerykańska demokracja w XXI wieku*, red. A. Mania, P. Laidler, Kraków 2006, s. 283–289.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970.
- Waniek K., *Ucieczka jako przyczyna mobilności Europejczyków, Socjolingwistycznie ugruntowana analiza procesów społecznych w relacjach autobiograficznych*, Łódź 2020.
- Wygnańska J., *Narratives Rooted in Family Milieu. Case Studies of Agnieszka and Paweł Focused on the Family Thread As the Biographical Resource and Main Story-Line*, w: *Telling the Great Change. The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective*, red. K. Kaźmierska, K. Waniek, Łódź 2020, s. 475–522.
- Zawłocki I., Niewiadomski K., *Optymalne ścieżki kształcenia prowadzące do uzyskania pełnych kompetencji zawodowych*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, 4 (2016) s. 164–169.